

**ХАЛЕЛ
ДОСМУХАМЕДУЛЫ**

ЕҢБЕКТЕРІ

ЖАНҒУАРЛАР

ӘОЖ 811.512.122
КБЖ 81 Қаз-3
Д 64

Кітап Атырау облысы әкімдігінің қолдауымен жарық көрді

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің
Ғылыми кеңесі мақұлдаған

Жауапты редакторы Ғарифолла ӘНЕС,
филология ғылымдарының докторы

Досмұхамедұлы Х.

Д 64 Еңбектері: Үшінші том. Жануарлар/Құраст. проф. Ғ.Әнес. –
Алматы: «Арыс» баспасы, 2017. – 536 бет.

ISBN 978-601-291-362-0

Көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, Алаш қозғалысының көсемі, профессор Халел Досмұхамедұлының (1883 – 1939) шығармашылығының толық жинағы – «Еңбектерінің» үш томдығы тұңғыш рет жарық көріп отыр. Ғалымның таңдамалы жинағының үшінші томын оның XX ғасырдың басында жарық көріп, үш реттен басылған, үш кітаптан тұратын «Жануарлар» атты оқулығы құрап отыр.

Араға ғасыр салып қайтадан ортамызға оралып отырған бұл араб қаріпті алғашқы қазақ оқулықтары бүгінгі жоғары мемлекеттік мәртебеге ие тіліміздегі зоология саласына қатысты пән сөздердің қалыптасу тарихын ғана көрсетіп қоймайды, сонымен бірге жаңа терминдердің пайда болуына да негіз болары сөзсіз.

Кітап қазақ руханиятымен қызығушы әрбір жанға, әсіресе студенттерге, магистранттарға, жас мамандарға арналады.

ӘОЖ 811.512.122
КБЖ 81 Қаз-3

ISBN 978-601-291-362-0 (3-том)
ISBN 978-601-291-360-6

© Досмұхамедұлы Х., 2017
© Құраст. Ғ.Әнес, 2017
© «Арыс» баспасы, 2017

ҚҰРАСТЫРУШЫДАН

XX ғасырдың басында Ресейдің орталық қалаларынан білім алып, оқыған-тоқыған қазақ зиялыларының соңында қалған рухани жазба мұраларды танып-біліп, қайталап жариялау ісінде, әсіресе түрлі пәндер бойынша алғашқы қазақ тілді оқулықтармен танысу үстінде оларға қатаңтау талап көзімен қарап, «Тым қарабайыр емес пе екен, бүгінгі ілім-білім биігінен зерделегенде қазіргі оқырманға қаншалықты пайдасы бар?» деген сауал қашанда көкейімізде тұрғаны жасырын емес. Әйтседе сол жаратылыстану ғылымына арналған азды-көпті жәдігерлердің ішінде проф. Халел Досмұхамедұлы мен Елдес Омаровтың кітаптары айрықша көзге түсіп, өзінің көлем-ауқымымен, жатық тілімен, өрнекті суреттерімен өркештеніп, қолға алудың өзіне жүректі шайлықтырушы еді. Оның үстіне үнемі жетіспейтін уақыт атты құдірет бар, қалай десекте Алаш арыстары «ақталған» отыз жылда көбінесе әдеби-мәдени мұраларды ғана жарыққа шығаруға шамамыз жетіп келе жатқаны жасырын емес.

1998 жылы Х.Досмұхамедұлы шығармаларының «Таңдамалы» жинағын құрастырған кезімізде оның бес бірдей оқулығы мен проф. Ю.Вагнерден аударған қос кітапшасынан шағын-шағын үзінділер беріп, жалпы жұртшылыққа олардың «дәмін» алғаш рет татқызғанбыз; қызыққан мамандар, әсіресе Қазақстандағы анатомия, биология, зоология ғылымдарының бастау-көзін індетушілер, термин тарихын зерттеушілер осы игі бастаманы әрі қарай іліп әкетер, тіпті бізге араб қарпінен қотаруға өтініш-тілек білдірер деп ойлағанбыз...

«Сабақты ине сәтімен» деген, энциклопедист-ғалым проф. Халел Досмұхамедұлының аталмыш оқулықтарымен көпшілікті толыққанды таныстырудың жолы енді ғана түсіп отыр. Қолымыздағы оның жалғыз дана «Жануарлар» атты альбом-кітапшасы беттері жұлымданып, толық болмағаннан кейін бұл жинаққа енгізілмеді. Алдағы күндерде Халекең шығарған «Сана» журналының сандарымен бірге оны да қалың оқырман қолына тигізерміз деген үмітіміз бар.

Белгілі бір ескерткіш-мұраны көп назарына ұсыну – оны бір таңбадан екіншісіне жалаң көшіре салу емес. Оның бойындағы көненің көзі ескіліктерді сақтай отырып, мәтінді оқуды тым күрделендіріп, ұсақ-түйек сәйкессіздіктер қалың оқырманның қолына байлау, көзіне кедергі болмауын да ескеру қажет. Сондықтан осы орайда мұратанулық жаңа жүйе қалыптастыра отырып, оқырманға мына жайттарды ескертеміз.

- Ұяң **б** жазылатын орындарда қатаң **п** таңбаланды (*барыб, келіб; айтбады, кетбеді; құлаңбен, тасбен*).

- Жарты дауысты **у, й** дыбыстарының қос таңбалы **ұу/үу, ый/ій** түрлері жалаң **у, и** түрінде алынды.

- Есімшенің **-тын/-тін** жұрнағы **-түн/-түн** түрінде (*баратүн, келетүн*), жіктік жалғауының 2-жағының тұлғасы **-сын** (*сен барасын*) түрінде жазылса да қазіргі емлеге сәйкестендірілді (*баратын, келетін, сен барасың*).

- Орыс тілінен енген таңбалар: **ь, ъ, э, ю, я, ч, щ, ц** мүлдем қолданылмады, арнайы орыс әріптерімен жазылған жағдайда өзгеріссіз қалдырылды.

- **Я, ю** әріптері қазақ тілінің төл сөздерінде (*ая, қоян*) қазіргі орфографиямызды сақтап жазылды, сондай-ақ кейбір мемлекет атауларында көз кедергі болмас үшін қалдырылды (*Франсия, Сербия*) және орыс және шетел кісі фамилияларының соңындағы **в** да сақталды.

- Көптеген араб тілді төркіндес сөздердің басындағы **х, һ, ғ** әріптерінің таңбалануы үнемі сақтала бермеді, олар жарыспалы қолданған жағдайда көбінше қазіргі нұсқаларына жіп тағылды (*қайла – айла, ғаділдік – әділдік, ғазап – азап, ғайал – әйел, т.с.с.*).

- Кітаптағы *даража/дәреже, тажириба/тәжірибе, жана/және*, т.б. және кейбір кірме сөздер әртүрлі жазылған (*йануар, ғинуар – январь*), олар сол күйінше таңбаланды.

Бүгінгі оқырманның түсініп оқуына мүмкіндік туғызу мақсатымен тыныс белгілерін көп жағдайда өзіміз қойдық. Ұзақ сөйлемдердегі нүктелі үтірлердің (;) көпшілігінің орнына нүкте қойылып, сөйлемдер бас әріптерден басталатын болып бөлінді.

Қорыта айтқанда, қолыңыздағы жаңа еңбекті көріңіз, оқыңыз, баға беріңіз!..

Ең бастысы – бүгінгі қоғамымыздағы оқулық мәселесі ушығып, жазу-сызуымыз реформаланып, терминология тығырыққа тірелген сәтте ғұлама бабаларымыздың, дана аталарымыздың мұрасына жіті үңілу қашанда Темірқазық мақсат болмақ.

проф. Ғарифолла ӘНЕС